

MONOK ISTVÁN

Peter Felckmann, egy elfeledett erdélyi szász grécista

A magyarországi és erdélyi humanizmust általánosságban értékelő tanulmányok – akár a régebbiek,¹ akár az újabbak² – hangsúlyozzák, hogy a legnagyobb filológiai teljesítményt nyújtók az egyetemi tanulmányaik után, a nyugat-európai szellemi központokban maradvá tudtak csak érvényesülni. A hazatérés után mind a könyvtári kutatási lehetőségek, mind a szellemi környezet hiányzott ahhoz, hogy igazán újszerű teljesítményt nyújtva, Magyarországot és Erdélyt is bekapcsolják a *respublica litteraria* európai hálózatába.

Annak ellenére, hogy a középkori Magyar Királyságból is számos könyvtár létezéséről tudunk, és a 15. században kialakult a közös használatú könyvtár formája is, a könyv mennyisége az országban úgy a könyvnyomtatás előtt, mint a 16–17. században kevés volt. A filológiai teljesítmények sorában ennek ellenére számos pozitív példát tudunk említeni. Pier Paolo Vergerio (1370–1444) Luxemburgi Zsigmond környezetében került 1417-ben a Magyar Királyságba, és Budán halt meg. Flavius Arrianos Nagy Sándor életrajzát itt fordította görögből latinra.³ Való igaz, nem nagy filológiai apparátussal kísérte a szöveget, ám barátjának, Johannes Vitéz de Zrednának a könyvtára⁴ minden bizonnyal nyitott volt előtte.

* A szerző a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ főigazgatója.

1 Tibor KARDOS, *Che cosa fu l'umanesimo Ungherese?*, Roma, 1937 (Biblioteca dell'Accademia d'Ungheria, 7); Uő, *La Hongrie latine*, Paris, Boivin, 1949; Uő, *A magyarországi humanizmus kora*, Bp., Akadémiai, 1955; KLANICZAY Tibor, *Értelmiség egyetem nélküli országban* = K. T., *Pallas magyar ivadékai*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 77–85; Uő, *Die Soziale und institutionelle Infrastruktur der ungarischen Renaissance = Die Renaissance im Blick der Nationen Europas*, hg. Georg KAUFMANN, Wiesbaden, Harrassowitz, 1991 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 9), 319–338.

2 Lásd GUITMANN Barnabás összefoglalóját a nemzetközi neolatin kongresszusra (2005) készült kötetben: *Res Publica Christian – Res Publica Litteraria = Companion to the History of the Neo-Latin studies in Hungary*, ed. by István BARTÓK, Bp., Universitas, 2005, 11–23; KECSKEMÉTI GÁBOR, *Magyarországi és erdélyi humanisták filológiai tevékenysége a 16–17. században = Classica – mediaevalia – neolatina II*, eds. Ladislaus HAVAS, Emericus TEGYEY, Debrecini, Societas Neolatina Hungarica, Sectio Debreceniensis, 2007, 63–71.

3 Florio BANFI, *Pier Paolo Vergerio il Vecchio in Ungheria*, Archivio di Scienze: Lettere ed Arti della Società italo-ungherese Mattia Corvino, I, 1939, nr. 1, 1–3., nr. 2, 17–29, II, 1940, nr. 1, 1–30; Tibor KARDOS, *Bonfini, storiografo di Mattia Corvino* = K. T., *Studi e ricerche umanistiche italo-ungheresi*, Debrecen, KLTE, 1967 (Studia Romanica Universitatis Debreceniensis, Fasc. III, Series Litteraria), 114. Sur l'activité de Pier Paolo Vergerio en Hongrie voir l'étude, et bibliographie de Klára PAJORIN, *Alcuni rapporti personali di Pier Paolo Vergerio in Ungheria = L'umanesimo latino in Ungheria : Atti del Convegno Internazionale di Studi, Budapest, Istituto Italiano di Cultura, 18 aprile 2005*, a cura di Adriano PAPO, Gizella NEMETH, Treviso, Fondazione Cassamarca, 2005, 45–52.

4 CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*, Bp., Akadémiai, 1984 (Studia Humanitatis, 6).

Egy 16. század eleji példa Matthaëus Fortunatus Pannonius (1490 k.–1528 k.) Seneca-kiadása, amely 1523-ban jelent meg Velencében.⁵ Huszti József⁶ és Ritoókné Szalay Ágnes⁷ elemezte azt a szellemi légkört és könyvtári környezetet, amely Ippolito d'Este püspök udvarában körülvette az alkotót Egerben, valamint az egri, a váci, a váradi püspöki, illetve a budai királyi udvar kapcsolatát. Részben itt készültek Jacob Ziegler (1470/71–1549) Plinius-kommentárjai is, bár Ziegler csak 1518–1519-ben volt Magyarországon.

Egy további érdekes példa a francia-flandriai Casselben született Nicasius Ellebodus (1535–1577) élete és filológiai teljesítménye. 1571-ben, patrónusát, Radéczy István (?–1586) püspököt követve költözött a Magyar Királyság akkori fővárosba, Pozsonyba, ahol élete végéig élt. A város közel fekszik Bécshez, továbbá az egyházi központhoz, Nagyszombathoz. Az esztergomi érsek, Oláh Miklós, az egri püspök, királyi helytartó, Radéczy István, az arisztokrata Batthyány Boldizsár (1535/38–1590) és Istvánffy Miklós (1538–1615) patronáltjai folyamatos kapcsolatot tartottak egymással. Olyan személyiségekkel, mint Johannes Sambucus (1531–1584), aki Bécsben élt, Carolus Clusius (1526–1609), az arras-i születésű botanikus, aki Batthyány udvarában, Németújvárt tartózkodott, Georg Purkicher (1530–1578) földrajztudós, Elias Corvinus (?–1598) költő. A humanista kör folyamatosan megtárgyalta a filológiai kérdéseket az egyes szövegkiadások kapcsán,⁸ Ellebodus pedig folyamatosan kérte a frissen megjelenő könyveket padovai barátjától Gianvincenzo Pinellitől (1535–1601).⁹ A bécsi könyveket vagy Zsámboki János, vagy Hugo Blotius (1534–1608) császári könyvtáros küldte neki. Pozsonyban készített elő több Arisztotelész-szöveget kiadásra,¹⁰ de foglalkozott Arisztophanész-szal¹¹ és Polübiosszal is, ráadásul Eperjesen, egyik hosszabb otléte alatt. A szakírók Ellebodiust a modern kritikai kiadások egyik atyjának írják le, ami meglepő, hiszen a magyarországi könyves háttér számára sem javult látványosan.¹²

5 Lucius Annaeus SENECA, *Naturalium quaestionum libri VII*, Venetiis, 1523.

6 Giuseppe HUSZTI, *Celio Caleagnini in Ungheria*, Corvina, (2)1922, 40–56.

7 Ágnes RITOÓKNÉ-SZALAY, *Erasmus und die ungarischen Intellektuellen des XVI. Jahrhunderts = Erasmus und Europa*, hg. August BUCK, Wiesbaden, Harrassowitz, 1988 (Wolfenbütteler Abhandlungen der Renaissanceforschung, 7), 113.

8 PAJKOSSY Györgyné, *Ellebodus és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban*, 'Nicasii Ellebodii Casletani et amicorum', MKsz, 99(1983), 225–242; BOROSS Klára, *A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikva-gyűjteményében*, *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, 13(2007), 157–185.

9 KOVÁCS Zsuzsa, *Gianvincenzo Pinelli levele Radéczy Istvánnak Nicasius Ellebodus hagyatékáról = Ritoók Zsigmondné Szalay Ágnes 70. születésnapjára*, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, Bp., Rebakucs, 2001, 29–31; NATÁLIA RUSNÁKOVÁ, *The correspondence of Nicasius Ellebodus Casletanus to Gianvincenzo Pinelli in the course of Ellebodus's stay at Bratislava*, *Bolletino di italianistica*, 9(2012), 131–144.

10 KLANICZAY Tibor, *Nicasius Ellebodus és poétikája*, ItK, 80(1971), 24–34; uéz: K. T., *A múlt nagy korszakai*, Bp., Szépirodalmi, 1973, 174–191; Nicasius ELLEBODIUS *in Aristotelis librum de poetica paraphrasis et notae*, közzét. MAURER Zsuzsanna, Bp., Typotex, 2014 (Értekezések A Magyarországi Latinság Köréből, 3).

11 Fred SCHREIBER, *Unpublished Renaissance Emendations of Aristophanes*, *Transactions of the American Philological Association*, 105(1975), 313–332.

12 Daniel Donnet, *Un travail inédit de l'humaniste Nicaise von Ellebode*, *Notes sur le traité de grammaire de Michel le Syncelle*, *Bulletin de l'Institut historique Belge de Rome*, 43(1973), 401–458; Némésius D'ÉMÈSE *De natura hominis*, *Traduction de Burgundio de Pise*, Édition critique, avec une introduction sur l'anthro-

A szerény körülmények ellenére is komoly filológiai teljesítményt nyújtó személyek sorából ne hiányozzon egy erdélyi literátor sem. Ezért emelem ki, hogy minden bizonnyal a gyulafehérvári fejedelmi udvar könyvtára gazdagságának köszönhető, hogy Háportoni Forró Pál (1570 k.–1624 k.) Curtius Rufus Nagy Sándor-életrajzának fordításakor,¹³ a jegyzetei szerint azonosíthatóan, valamennyi latin kiadást ismerhette.¹⁴

Kulcsár Péter a magyarokkal kapcsolatos, 1700 előtti elbeszélő történeti forrásokat számba véve rendre rögzítette az azokra a személyekre vonatkozó adatokat is, akik valamely ókori vagy középkori történetírói szövegekről disputáltak, vagy adtak ki tőlük szövegrészeket.¹⁵

A mostani tanulmányom a brassói Peter Felckmann (?–1603) görög filológiai munkásságát mutatja be röviden. Felckmann a magyar szakirodalomban csupán néhány említés szintjén ismert, ezeket Ritoókné Szalay Ágnes a *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* számára foglalta össze.¹⁶ Eszerint 1595-ben Heidelbergben tanult, 1598-ban disputált, és 1603. szeptember 8-án meghalt. A késő humanizmus három ismert irodalmi alakja, Sebastianus Ambrosius (1554–1600), Szenci Molnár Albert (1574–1634) és Miskolci Csulyak István (1575–1645) életére vonatkozó dokumentumokban (levelezés, naplók) gyakran előfordul a neve. Johann Jacob Grynaeusnak levelet vitt Georg Rohrmanntól Bázélbe. 1595-ben kezdte teológiai tanulmányait Heidelbergben, majd egy év múlva hosszú franciaországi, angliai és genfi utazásra indult. Genfben találkozott Szenci Molnár Alberttel, aki bemutatta Theodore de Bèze-nek is. Heidelbergben 1598-ban Daniel Tossanus elnöklete alatt disputált *De papatu*. A Heidelbergben letelepedett, megnősült Felckmann sokat segített azoknak a magyarországi és erdélyi diákoknak, akik nagy számban látogatták a Neckar-menti város egyetemét.¹⁷

Az *Europa Humanistica*, a belgiumi Brepols Kiadónál megjelenő sorozat eddigi kötetei számos adalékot közöltek már a humanista kapcsolatrendszeréről, annak működéséről, magyar vonatkozásban is. A kutatási program német csoportja a Palatinatus (Kurpfalz) humanista személyiségei tevékenységét mutatta be, immáron négy kötetben. A Heidelbergben, Hieronymus Commelinusnál megjelent Athanasius-kiadás (1600–1601)¹⁸ Abraham Scultetus fordítói tevékenysége kapcsán került a harmadik kö-

pologie de Némésius, par Gérard VERBEKE, José Rafael MONCHO, Leiden, Brill, 1975 (Corpus Latinum Commentariorum in Aristotelem Graecorum, Suppl. 1), XCVIII–C.

13 HÁPORTONI FORRÓ PÁL, *Quintus Curtiusnak az Nagy Sándornak, macedonok királyának viseltetett dolgaírói irattatott históriája*, Debrecen, 1619: Hasonmás kiadás, jegyz., tan. MONOK István, *Appendix I: H. F. P. kisebb művei*, összegyűjt., s. a. r. M. I., *Appendix II*, s. a. r., tan. LÁZÁR István Dávid, Bp., Akadémiai, 1988 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 18).

14 MONOK István, *Olvasmánytörténeti forrásaink – értelmiségtörténet = Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1988, 169–181.

15 *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentiis ab initiis usque ad annum 1700: A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*, Compositum/összeáll. KULCSÁR Péter, Bp., Balassi–OSZK, 2003. Jó példa az ilyen személyekre Öppy Jakab, *uo.*, 382.

16 *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, III, főszerk. KŐSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2005, 47 (RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes).

17 *Szenci Molnár Albert naplója*, közzét. SZABÓ András, Bp., Universitas, 2003, 60, 202.

18 *Die deutschen Humanisten, Dokumente zur Überlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*

tetbe. Felckmann neve csupán az 1601-ben megjelent *Appendix* kötetben szerepel, mint «P. F. C.», azaz Petrus Felckmannus Coronensis. A mostani kötet kiadói megjegyzi róla, hogy ismeretlen, erdélyi származású teológus, aki Commelinus mellett foglalkozott Athanasius szövegeivel. Új adalékuk, hogy Felckmann özvegye 1604. február 1-jén már özvegyként szerepel egy heidelbergi városi iratban. Pedig ennél jóval tudhatunk róla, szerepe az Athanasius-kiadásban is lényegesen nagyobb volt.

Nem tudjuk, mikor hagyta el Erdélyt, de az bizonyos, hogy 1589-ben már tapasztalt filológus lehetett, és már ekkor volt kapcsolata Commelinusszal. Ez utóbbi ugyanis az 1589-ben megjelent nagy Vergilius-kiadásában, Fulgentius *Libellus de allegoria Virgilit librorum* című munkája ajánlásában írja,¹⁹ hogy „In Fulgentio edendo duobus exemplaribus usus sum, quorum alterum Petrus Velckmanus, alterum Franciscus Modius ex bibliotheca Fuldensi descriptum mihi communicavit”. Ezt a szöveget Commelinus monográfusa, a Ritóókné Szalay Ágnes által is hivatkozott Wilhelm Port szintén kiadta.²⁰ Ő annyit tudott, hogy a brassói származású heidelbergi diák, aki 1598-ban Daniel Tossanus vezetésével disputált, „war ein tüchtiger Kritiker”. Filológiai munkáját azonban nem értékelte részletesen. Azt sem tudta, hogy mikor járt Angliában és a svájci könyvtárakban az *Athanasius-kódex* összeolvasásáért. Hieronymus Commelinus mindenesetre 1593-tól dolgozott az Athanasius-kiadáson, ám 1597-ben meghalt. A munkálatokat Felckmann fejezte be, a könyvet Commelinus örökösei adták ki.²¹

A legújabb szakírók csak az *Appendixet* tulajdonítják neki,²² ám ennek 13. lapján a következőket olvashatjuk:

Variarum ac discrepantium lectionum, quae diversis compluribus vetustis MSS. Codd. Operum D. Athanasii repertae sunt, congregies, collecta per Petrum Felckmannum Coronaeum. ... Ad Lectorem ... *De Codicibus* quibus in adornanda hac Operum D. Athanasii editione usi sumus, satis superque superius in praefatione Tomo I. monuimus. Hoc saltem nunc restat, ut quem Codicum illorum, quaequae litera a tergo variae Lectionis osita signet, hic exponamus [...]

in der Frühen Neuzeit, Abteilung I: Die Kurpfalz, Band III: Jacobus Micyllus, Johannes Posthius, Johannes Opsopoeus und Abraham Scultetus, hg., bearb. Wilhelm KÜHLMANN, Volker HARTMANN, Susann EL KHOLI, Björn SPIEKERMANN, Tornhout, Brepols, 2010 (Europa Humanistica, 9), 488–490.

19 Fabius PLACIUS FULGENTIUS, *Liber de expositione Virgiliana continentiae* [...], Heidelbergae, Hieronymus Commelinus, 1589, ebben: *Libellus de allegoria Virgilit librorum*.

20 Wilhelm PORT, *Hieronymus Commelinus 1550–1597: Leben und Werk eines heidelberger Drucker-Verlegers*, Leipzig, Harrassowitz, 1938 (Sammlung Bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten, 47), 35, 79.

21 ΤΟΥ ΕΝ ΑΓΙΟΙΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΤΑ ΕΥΡΙΣΚΟΜΕΝΑ, B. Athanasii Archiepiscopi Alexandrini *Opera quae reperiuntur omnia, in duos tomos tributa*, Graece nunc primum (ex Mss. Codd. Basil. Cantabrig. Palatt. et aliis) in lucem data, cum interpretatione Latine Petri Nannii Alcmariani, et aliorum ubi illa desiderabatur. Accesserunt Fragmenta varia, Notae variarum lectionum, Index triplex. Ex Officina Commeliniana, 1600–1601 (Heidelbergae, Commelinus, Hieronymus <Erben>).

22 *Ad Opera S. Patris Nostri Athanasii Archiepiscopi Alexandrini Appendix*, In qua Elogia Athanasio a veteribus tributa, fragmenta et tituli operum amissorum, extantium etiam lectiones variae copiosissimae, insertis non raro observationibus et emendationibus, collecta omnia opera et studio P(etri) F(eckmanni) C(oronensis), Ex officina Commeliniana, 1601 (Heidelbergae) in folio, 1–120.

Ami számunkra annyit jelent, hogy már az előző kötet előszavát is ő írta meg. Leírta, hogy melyik korábbi Athanasius-kiadásokat hasonlította össze a „több mint 20 kódexszel” („Porro in Graecis excudendis usi sumus exemplaribus MSS. plus quam viginti”). A kódexek közül csak a számára jelentősebbeket emelte ki, az általa megállapított régiségi sorrendben. A kettő legfontosabb volt a bázeli egykori domonkos könyvtár kódexe, amely a legrégebbi azok közt, amelyeket a kezébe vett; szerinte 4. századi. A második a Trinity College (Cambridge) példánya, amely Johannes Chrystophorsonusé volt. De említ olyan kódexet is, amelyet Commelinus hagyatékában talált, Iustinus Goblerus használta, de Commelinus nem jegyezte fel, honnan való („cum inter res Hieronimi Commellini repertus sit nullo possessoris nomine adiecto”). Ez a kódex egy 1319-ben készült másolat volt.

Az olvasóhoz címzett ajánlást végigolvasva meggyőződhattünk arról, hogy azt Felckmann írta, szerepe tehát messze túlmutatott az *Appendix* összeállításán.

Kézbe véve azután a Commelinus-kiadás előtti és az azt követő Athanasius-*editiókat*, illetve az Athanasius-szöveg hagyományra vonatkozó alapvető monográfiákat, rábukkantunk arra, hogy Felckmann szerepével a legutóbbi időkgig tisztában voltak.

A heidelbergi kiadást a párizsi, 1627. évi követte,²³ amelynek sajtó alá rendezője Johannes Piscator (1546–1625), illetve Lucas Holstenius (1596–1661) volt. Piscator az előszóban méltatja Felckmann filológiai pontosságát, és jelzi, hogy csupán „minime contemnende” kellett javításokat végeznie.

A legjobb görög szövegkiadásokról összeállított kézikönyv szerzője, Thomas Frog-nall Dibdin (1776–1847)²⁴ is kiemelte Felckmann szerepét. Az 1827-es kiadás 196. oldalán olvashatjuk:

(Athanasius, Heidelberg, 1600) „Editio Princeps with the exception of the preceding. I have consulted ...; which has been so entirely eclipsed by the Benedictine edition of 1698, that it will be only necessary to say, that Lampadius, Erasmus, Felckmann and Musculus assisted Nannius in the office of editorship. Fabricius (Albert) calls the Indexes excellent. On the death of Felckmann, Commelin undertook the care of its completion. Several Greek MSS. were consulted for the first time [...]

23 *Tu En Agiois Patros Emon Athanasii Archiepiscopi Alexandriensis Ta Euriskomena Apanta – Sancti Patris Nostri Athanasii Archiepiscopi Alexandriae Opera Quae Reperivntvr omnia. Quam haec editio alijs hactenus vulgatis locupletior sit Epistola ad Lectorem indicabit ...* Tomus Primus, Secundus, Parisiis, Sumptibus Michaelis Sonni, Clavdii Morelli, et Sebastiani Cramoisy, 1627.

24 Thomas FROGNALL DIBDIN, *An introduction to the knowledge of rare and valuable editions of the greek and roman classics: Being, in Part, A Tabulated Arrangement from Dr. Harwood's View, etc, With notes From maittaire, de bure, dictionnaire bibliographique, and reference to ancient and modern catalogues*, Gloucester, Ruff, 1802 (2. ed. London, 1804; 3. ed. London, 1808); a 4. kiadás a nagy kiegészítéseket is tartalmazza: *An introduction to the knowledge of rare and valuable editions of the Greek and Latin classics: together with an account of the polyglot bibles, polyglot psalters, Hebrew bibles, Greek bibles and Greek testaments, the Greek fathers and the Latin fathers*, 4. ed., greatly enlarged and corr., London, Harding and Lepard, 1827 (ennek hasonmása: Hildesheim, Olms Verlag, 1977).

Nem tudjuk miért gondolta Dibdin, hogy Felckmann előbb halt meg, mint Commelinus, nem hivatkozik semmilyen dokumentumra. James Darling (1797–1862) az előzőekben említett értékeléseket összegzi a könyvtárosoknak készült bio-bibliográfiai alapművében, amelyet 1854-ben adott ki, ő már nem említi, hogy Felckmann előbb halt volna meg mesterénél.²⁵

(Athanasius, Heidelberg, 1600) „Editio princeps, containing a good index. The Editor was assisted by Lampadius, Erasmus, Felckmann, ad Musculus. A superior edition to that of 1627, in which various readings by Felckmann are omitted.

Az Athanasius-filológián belül 1935-ben Hans-Georg Opitz tisztázta Felckmann szerepét, csak éppen ez a szöveg is elfelejtődött :

Der Grund zur Verwertung der Schriften des Athanasius für die historische Forschung wurde durch die Ausgabe Commelinus gelegt. Diese stellt eine achtunggebietende Leistung gelehrter Arbeit aus jener Zeit dar. Durch einen sonst unbekanntenen Gelehrten Peter Felckmann, der massgebend an der Edition beteiligt war, sind die Materialien für die Texte verwerten worden [...]²⁶

Peter Felckman szerepe a Commelinus-féle Athanasius-kiadásban tehát tisztázódott. Adósak vagyunk még annak a kérdésnek a megválaszolásával, hogy az 1589-es Vergilius-kommentár kiadásában valóban ő volt az egyik segítése Commelinusnak, vagy sem. Ezt követően alaposan elemezni kell Felckmann egyik disputációját, amelyben a pápaságról (*De papatu*) állít tételeket, Daniel Tossanus teológiaprofesszor vezetése alatt.²⁷

25 James DARLING, *Cyclopaedia bibliographica: a library manual of theological and general literature, and guide to books for authors, preachers, students, and literary men; analytical, bibliographical, and biographical*, London, Darling, 1854, vol. 1, 125.

26 Hans-Georg OPITZ, *Untersuchungen zur Überlieferung der Schriften des Athanasius*, Berlin–Leipzig, Walter de Gruyter, 1935, 2–3.

27 Heidelbergae, Christophorus Leo, Johannes Lancelotti, 1598 (RMK III. 918) <http://daten.digital-sammlung.de/-db/0003/bsb00032401/images/index.html?id=00032401&fip=eayayztssdasewqqrseaya eayaxdsydeayaeneaya&no=30&seite=1> (letöltés: 2014. dec. 24.). Ez a példány Melchior Adam (1572–1622) bibliográfusé volt.